

KAŞKAY SÖZLÜĞÜ ÜZERİNE

Farzaneh DOULATABADİ *

Söz bir düşünceyi eksiksiz olarak anlatan kelime dizisi¹; sözlük, bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerin alfabe sırasına göre tanımlarını yapan, açıklayan, başka dillerdeki karşılıklarını veren eserdir.²

Türklerin sözlükçülük geleneği Kâşgarlı Mahmud’la başlar. Divanü Lugati’t-Türk 1074 yılında tamamlanan Türkçe-Arapça bir sözlüktür ve ‘karşılaştırmalı sözlüklerimizin’ ilk örneğidir.³ Kâşgarlı’dan sonra bu geleneği devralan Zemahşerî 12. yüzyılın ilk yarısında *Mukaddimetü’l-Edeb*’i hazırlamıştır.⁴ 11. yüzyılda Karahanlı Türkleri arasında yetişen Kâşgarlı Mahmud, bugünkü ölçülerimize göre de çok değerli bir Türkolog ve iyi bir sözlük bilimcidir. Kâşgarlı Mahmud, Karahanlı lehçesi ve öteki Türk lehçelerinin söz gerçeklerini ve kurallarını titizce düzenlemekle kalmamış onu örneklerle canlandırmış, aynı zamanda dilimizin Arapça karşısındaki gücünü de belli etmiştir.⁵

Sözlükçülük geleneği içinde doğaldır ki, sözlük hazırlama konusunda birtakım ölçütler ve yöntemler geliştirilmiştir. Diğer ilkeler bir yana bırakılırsa günümüzde sözlük hazırlama konusunda özellikle amacın saptanması üzerinde durulmaktadır. Bugün farklı amaçlar doğrultusunda hazırlanan farklı sözlük türlerinin varlığı söz konusudur.⁶

Türkçe dünya dilleri arasında, eskiliği ve köklü bir dil oluşuyla tanınmaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Allame Tabatabai Üniversitesi, Tahran, İran. ferzaneabadi@gmail.com

1 *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 1083.

2 *age.*, s. 1086.

3 Mehmet Dursun Erdem, “Türkçenin Sözlüğü”, *Türkoloji Dergisi*, Babiali Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, S:2, s.295-297.

4 *age.*, s. 295-297.

5 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1999, s.19.

6 Leyla Uzun, “1945’ten Bu Yana Türkçe Sözlükler”, *Kebikeç Dergisi*, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1999, Sayı: 7-8, s. 53-57.

Türkçenin eldeki en eski metinleri olan Orhun ve Yenisey yazıtları 10. yüzyıla kadar inmektedir. Bilindiği gibi bugün yeryüzünde yaşayan Türkler sadece Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşamamaktadırlar. Batı Türklerinin bir bölümü olan ve İran'da yaşayan Türklerden bahsetmek istersek sırasıyla Azerbaycan Türkleri, Kaşkay Türkleri ve Türkmenlerden söz etmek gerekir.

İran Millî Eğitim Bakanlığının kararına göre İran halkları iki dilli halklar (İran'da yaşayan halklar ana dillerinin yanında İran'ın resmî dili olarak tanınan Farsçaya da hâkim görünmektedirler.) olarak adlandırılmışlardır.⁷ Üzerinde durduğumuz iki dilli halkların hâkim oldukları dillerin birincisi konuşma, diğeri yazılı dildir.

Bilindiği gibi her dilin iki yönü vardır: Konuşma dili ve yazı dili. Gerçekten dil olgusu yazıdan bağımsız, seslerden oluşan bir düzleme bağlanır. Bu açıdan konuşma dili bir ulusun bir dil birliğinin dilinin, yazıyla ilişkisi olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür ve bu nedenle, yazı çok sonra bulunduğu için temel olma özelliği taşır.⁸

Leksikografi veya sözlükçülük bilimi gerek bilimsel olsun gerek tecrübi, diğer bilimler gibi İran'da yaşayan Türkler tarafından ele alınan yeni bilimlerden biridir. İran Türkleri arasında akademik edebî çalışmalarının çok geniş olduğunu söylemek mümkün değildir fakat yapılan çalışmalar dâhilinde önemli ve değerli çalışmalar da görmek mümkündür. Sözlükçülük bahsettiğimiz değerli çalışmaların bir bölümüdür. Sözlüklerin önemine işaret ederken sözlükçülüğün -gerek tecrübi gerek bilimsel-halklar arasındaki önemine de değinmek gerekir. Mehmet Musaoğlu, sözlükçülük alanında yapılan önemli çalışmalardan bahsederken eserleri içeriklerine göre şöyle gruplandırır:

1. Dil öğretimi, ana dili ve yabancı dil
2. Ana dilinin normlaşması ve betimlenmesi
3. Diller arası temaslar, alâkalar (iki dilli, üç dilli...)
4. Dilin kelime hazinesinin bilimsel incelenmesi (etimoloji, tarihsel sözlükler, ölü dillerin sözlükleri)⁹

Bu çalışmada İran'da yaşayan Kaşkay Türklerinden olan Esedullah Merdanî Rahimî'nin *Qaşkayı Sözlüğü*¹⁰ adlı eseri üzerinde durmak istiyoruz. Kaşkay Türkleri, İran'ın merkezî bölgelerinden olan Fars bölgesinde yaşayan bir grup Oğuz Türkleridir. Kaşkayların bu bölgede yaşadıklarına dair değişik görüşler mevcuttur. Bu konudaki görüşlere değinmeksizin Kaşkayların yüzyıllardan beri bu bölgede göçebe olarak yaşadıklarını söylemekle yetinmek istiyoruz.¹¹

7 Bu konu, İran Millî Eğitim Bakanlığı Araştırma Merkezinin çıkardığı *Ferheng ve Edeb Dergisi*'nde geniş bir şekilde açıklanmıştır. (*Ferheng ve Edeb Dergisi*, Tebriz, 2003)

8 *Her Yönüyle Dil*, Doğan Aksan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.85.

9 Mehmet Musaoğlu, "Türk sözlükçülüğü ve Türkçe Karşılaştırmalı – Açıklamalı Sözlükler", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, s. 276-282.

10 Esedullah Merdanî Rahimî, *Qaşkayı Sözlüğü 'Ferheng-i Lügât ve İstilahât-i Türki-yi Qaşqayî be Farsi'*, Defter-i İntişarât-i Ensarî, Kum, 2007.

11 Esedullah Merdanî Rahimî, *Kaşkay Sözlüğü*'nün ön sözünde bu konuya da işaret eder ve Ali Şir Nevayî'nin şiirinden yola çıkarak Kaşkayların bu bölgedeki varlıklarını bildirir.

Esedullah Merdanî Rahimî, Kaşkay Türkçesi sahasında yıllarını veren bir araştırmacı olarak ilk ve tek Kaşkay sözlüğünü hazırlamıştır. Kaşkay ilinin Afşar, Şeşbölük tayfasından olan Esedullah Merdanî Rahimî, 1952’de Fars eyaletinin merkezi olan Şiraz şehrinin Kaşkay obasında doğdu. İlkokulu obanın ‘Beyaz Çadır’ dedikleri devlet okullarında okudu. Ortaokulu ve arkasından öğretmenlik okulunu Şiraz’da bitirdikten sonra öğretmen olarak Kaşkay obalarında öğretmenlik yaptı. Daha sonra Fars Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olan Esedullah Merdanî Rahimî 30 yıl boyunca Şiraz ve etraf obalarda öğretmenliğine devam edip 2000 yılında emekliliğe ayrıldı. Bu tarihten sonra Kaşkay Türkleri hakkında yaptığı çalışmalarına ağırlık verdi ve değerleri eserler ortaya koydu. 1989 yılından itibaren üzerinde çalıştığı *Qaşkayı Sözlüğü*’nden başka *Atalar Sözü*¹², *Zeban-i Türkî-i Kaşkayî ve Şive-i Nigariş-i An*¹³ Hod Amuz-i Zeban-i Türkî-yi Kaşkayî ve Mebanî-yi Destur-i An¹⁴ ve *Asanaklar* adlı kitaplarını yayımladı.¹⁵

Yazar, sözlükçülük sahasında önemli bir yere sahip olan *Qaşkayı Sözlüğü*’nde, Kaşkaylar ve dilleriyle ilgili tarihî bilgilere yer veren geniş bir girişten (s. 9-53) sonra sözlüğün genel kullanışı ve kısaltmalarına da yer verir. Sözlükte 5708 madde başı mevcuttur. Sözlük bölümünde yaklaşık 50.000 sözcük bulunmaktadır. Sözlük, Fars alfabesi sırasına göre hazırlanmış ve her kelimenin karşısında yazarın hazırladığı Latin alfabe sistemine göre kelimelerin transkribe şekli yazılmıştır. Aynı kökten oluşan değişik kelimelere, atasözleri, deyimlere ve cümlelere de yer verilmiştir. Örnek olarak:

‘*Yağ tökmlî yalamalı*’ (çok temiz, s. 829), ‘*dili eğri*’ (Türkçe bilmeyen biri, s. 445), ‘*bir-birden edmek*’ (ara bozuculuk etmek, s. 180), ‘*tafaq tüş geldi*’ (olay uğurlu oldu, s. 278), ‘*dönalgəsi dönmüş*’ (ikbâli dönmüş, s. 422), ‘*doban basma*’ (hızlı koşmak, s. 430), ‘*diş saymaq*’ (denemek, s. 443), ‘*dəvrik suruşu vurmaq*’ (yas davulu çalmak, s. 492), ‘*qulaq murr edmək*’ (kulak kabartmak, s. 606), ‘*pülüng gedməgine baxma; işining bitməgine bax*’ (paranın bitmesine bakma işin bitmesine bak, s. 224), ‘*donung göy donağing göy; kimi gördüng menden yey*’ (elbisen mavi, benden daha iyisini nerde bulabilirsin, s. 435), ‘*gecərlemek*’ (süslemek, s. 579), ‘*qırif qopmaq*’ (olay çıkarmak, s. 626), ‘*suyu əkin üstüne bağladı*’ (suyu bahçeye açtı, s. 183), ‘*bir baxır bir gözünü yatırır*’ (bir defa bakıyor daha sonra gözünü kırpmıyor, s. 225), ‘*xızmə talah olmaq*’ (ikna olamk, s. 390), ‘*ələ ki çay kəminə doldu tirinen bələsini vurdular*’ (Nehir kenarına varır varmaz okla onu vurdular, s. 433)

İstirse bir olsun istese ming bir (ریب گنیم هس متسی یا نوس لؤا ریب هس ری تسی یا)

Bütün Türk elleri ancak benimdir. (ریب مینم قاچن آ یزللا کروت نوتوب.)

Hita’dan başlayıp Horasan’a dek (کدان اساروخ بی یالشاب ناداتخ)

Eller ferimanıma ömür sürecek (کج هروس روموخ هلم مینامرف رللا)

Şiraz da Tebriz de benim yerimdir (ریب مپری ی مینم هنزیر بیت ادزاریش)

Orda şöhretlenen söz şekerimdir. (ریب مپرکش زوس نن هلمتشرش ادروا.)

(Esedullah Merdanî Rahimî, *Qaşkayı Sözlüğü*, Entaşarat-i Ensarî, Kum, 2007, s.19.)

12 Esedullah Merdanî Rahimî, *Atalar Sözü* (Türkçe-Farsça), Kiyan-neşr Yayınevi, Şiraz, 1998.

13 Esedullah Merdanî Rahimî, *Zeban-i Türkî-i Kaşkayî ve Şive-yi Nigariş-i An*, Rehgüşa yayınevi, Şiraz, 2000.

14 Esedullah Merdanî Rahimî, *Hod Amuz-i Zeban-i Türkî-yi Kaşkayî ve Mebanî-yi Destur-i An*, Rehgüşa Yayınevi, Şiraz, 2001.

15 Esedullah Merdanî Rahimî, *Asanaklar*, Rehgüşa yayınevi, Şiraz, 2000.

Sözlükte, Kaşkayların 6 aşiretinin kullandığı sözcüklere, ayrıntıları zikredilmeden yer verilmiştir.

Gelin duvağı anlamında olan ‘*duwaq*’ (s.430), ‘*dobaq*’ (s. 430), ‘*dowaq*’ (s.436), ‘*dommaq*’ (s.435); atın ayak sesini belirten ‘*dırdım-dırdım*’ (s. 439) ve ‘*dırım-dırım*’ (s. 439); ince ve kök anlamı taşıyan ‘*riç*’ (s. 456) ve ‘*rıç*’ (s. 455); sinüzit hastalığı anlamında olan ‘*südde*’ (s. 523) ve ‘*sogdə*’ (s. 496) ve ağıt anlamında olan ‘*şüwən*’ (s. 523) ve ‘*şiyən*’ (s. 534) gibi kelimeler değişik yerlerde ağız farklılıkları belirtilmeden gösterilmektedir

Kaşkay Türkçesi, bulunduğu bölge itibarıyla Arapça ve Farsçadan etkilenmektedir. Bu sebeple Kaşkay Türkçesine bu dillerden geçmiş birçok kelime bulmak mümkündür. Ayrıca eski Türkçede var olup diğer günümüz Türk lehçelerinde daha kullanılmayan bazı Türkçe sözcüklere de rastlamak mümkündür.

‘*Tay*’ (dayanak ve bakıcı, s. 264), ‘*çoqqa*’ (arhalık yapımı için kullanılan yün kumaş, s. 354), ‘*dummağı*’ (soğuk algınlığı, s. 430), ‘*sıt*’ (parlaklık, s. 502), ‘*siyil*’ (ziğil, deri hastalığı, s. 512) ve ‘*qaw*’ (içi boş, s. 575) gibi kelimeler bir kaç örnek olarak gösterilebilir.

Bu eser, bir sözlük olmakla birlikte Kaşkay ilinin kültürü, edebiyatı, geleneği, âdetleri, Kaşkay Türklerinin hiyerarşik yaşam düzeni ve yaşayış tarzı hakkında bilgi veren bir eserdir.

Qaşkayı Sözlüğü, karşılaştırmalı–açıklamalı bir sözlük olarak akraba olmayan fakat İran’ın resmî dili olarak tanınan Farsça açıklamalı olarak hazırlanmıştır.

Sözlüğün kısaltmalar bölümündeki göze çarpan önemli konu alfabe sisteminin farklı oluşudur. Azerbaycan Türkçesinde kullanılan Q ق ve X خ ve ə (açık E) nin yanı sıra Türkiye Türklerinin alfabe sistemlerinde kullanılmayan J sesi için Ž işareti ve Ç sesi için Ć işareti de kullanılmaktadır. Türk alfabesinde mevcut olan 8 ünlü, Azerbaycan Türkçesinde 9’a ve Kaşkay Türkçesinde 10’a yükselmektedir (a, ı, o, u, e, ə, ě-e ve i arası bir ses- i, ö, ü). Eseddullah Merdânî Rahimî, Kaşkay Türkçesindeki bu ses farklılığını şöyle açıklar: ‘Farsça ve Arapça’dan Türkçe’ye giren ! - ı arası sesini ayrıca bir ses olarak hesaplırsak Kaşkay Türkçesindeki seslilerin sayısı 10’a yükselecektir.’¹⁶

Karşılaştırmalı–açıklamalı Kaşkayca-Farsça olarak hazırlanan *Qaşkayı Sözlüğü*, bütün özelliklerine rağmen bazı kusurlar da taşımaktadır. Hangi türde olursa olsun, sözlük, amacın belirginleştirilmesinden, madde başlarının düzenlenmesine ve tanımların verilmesine kadar pek çok konuda özenli, ilkel ve yöntemli bir çalışmayı gerektirmektedir. Türk cumhuriyetleri ve toplulukları arasında ekonomik–kültürel ilişkilerin giderek artması ve ortak bir Türkçe ihtiyacının ortaya çıkması sonucu karşılaştırmalı sözlüklerinin gereği arttırdıysa, alfabe sisteminin giderek bir karmaşa hâline getirilmesi konusu çoktan unutulmakta, yerine ortak kullanımlı bir alfabe sistemi çözümü konulmaktadır.

16 Eseddullah Merdani Rahimi, *Zeban-i Türki-i Kaşkayi ve Şive-yi Nigariş-i An*, Rehğüşa Yayınevi, Şiraz, 2000, s. 156.

yaygınlaşması, bununla birlikte diğer coğrafi şartların da yan yana gelmesi genç Kaşkayların ana dilinden uzaklaşmasına ve yeni nesilin Türkçe sözcüklere yabancı kalmasına sebep olmuştur. Bu nedenle yazar her düşünür Kaşkay Türkü gibi bir çare arayışına girmiş ve bu değerli eseri ortaya koymuştur.